

christelijke geleerden. De auteur concludeert dat de Sefardim in de Republiek de culturele aanpassing aan de Westeuropese cultuur 'al lang' hadden bereikt, toen in het laatste kwart van de achttiende eeuw in Duitsland het ideaal van de joodse *Aufklärungsbewegung* ontstond (138). Dat maakt het verzet tegen de beweging voor burgerlijke emancipatie in 1796 eigenlijk des te intrigerender, tenzij men aanneemt dat de ontwikkeling van de Sefardische en Asjkenazische naties tijdens de achttiende eeuw — over welke periode de auteur tamelijk kort is — juist sterk uiteen heeft gelopen, en er dus in menig opzicht géén sprake is van de gepostuleerde 'ene joodse minderheid', (zie ook pagina 132: 'In de laatste decennia van de zeventiende eeuw worden de eerste specifieke kenmerken van de cultuur van de Sefardische gemeenschap in de Republiek waarneembaar'.)

Dit boek van mw. Fuks is ongetwijfeld een moedige en verdienstelijke synthese van een deel van de problematiek die gevormd wordt door de relaties tussen Joodse gemeenten en christelijke kerken, overheden en individuen. Er blijven echter wensen over—desiderata die de auteur deels al zelf heeft geformuleerd en waarvan ik er enkele heb aangestipt. Bij alle lof behoeven een paar kritiekpunten niet te ontbreken. Misschien is, afgezien van de gesignaleerde aard van de bronnen, de terreinafbakening mede de oorzaak van de sterke suggestie dat het hier om een nogal idyllische, vreedzame geschiedenis gaat. Ik merk op dat de auteur hier en daar wat selectief met de relevante literatuur is omgesprongen (Jaap Meijer en anderen). Maar overigens: een misschien irriterend boek, in ieder geval een stimulerend boek!

A. H. Huussen jr.

J. P. Sigmond, *Nederlandse zeehavens tussen 1500 en 1800* (Dissertatie Leiden 1989; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1989, 261 blz., f55,-, ISBN 90 6707 210 9).

'Wat havens in 't algemeen betreft, men maektze of vintze; dezulke zijn de beste, waer in schepen veilig zijn van vijant: weer en wint: wiens toegang niet te eng, of te gevaerlijk, door droogten en klippen, kunnen wederstaen, daer men met vele winden in en uitkomen, en daer vaste ankergront zy'. Zouden we de omschrijving van Nicolaes Witsen in zijn *Aeloude en hedendaegsche scheepsbouw en bestier* (Amsterdam, 1671) van wat nu werkelijk een goede haven is, toetsen aan de havens van de Lage Landen, dan mag het een wonder heten dat schippers het ooit gewaagd hebben in een van de Nederlandse havens het anker uit te gooien. Vrijwel alle havens langs de Nederlandse kust muntten uit door hun weinig 'gebruikersvriendelijke' ligging. Haast allemaal waren ze vanuit zee alleen te bereiken door omzichtig en moeizaam manoeuvreeren. Zonder oplettendheid, vakkundige kennis van getijden, stromingen en zandbanken, en een favorabele wind was een haven als Amsterdam niet zonder kleerscheuren te bezeilen.

Ofschoon de Nederlandse zeehavens beschouwd kunnen worden als de monden waardoor het economisch wonder van de Republiek werd gevoed, hebben historici tot op heden nauwelijks of geen poging gewaagd de bestaande historische studies van Nederlandse havens op lokaal niveau in een groter geheel onder te brengen om aldus door onderlinge vergelijking tot wellicht vernieuwende inzichten te komen. Met de in 1989 verschenen dissertatie van J. P. Sigmond is, althans gedeeltelijk, in deze behoefte voorzien.

Na een inleiding waarin wordt uiteengezet wat een haven is, waar een haven ontstaat en welke functies een haven heeft of zou moeten hebben, schetst de auteur met vlotte pen en aan de hand van een grote hoeveelheid illustratiemateriaal een beeld van de onderlinge samenhang van de

Nederlandse zeehavens. Tevens komen aan bod welke factoren een rol speelden voor een bepaalde stad of plaats om op zeker tijdstip al dan niet over te gaan tot uitbreiding van de haven. Deze factoren konden van geografische, economische en politieke aard zijn, terwijl daarnaast de auteur een wat mistige en onberekkenbare 'gevoelsfactor' opvoert. Om de diverse ontwikkelingen te profileren heeft Sigmond de periode van onderzoek onderverdeeld in drie subperiodes: vanaf 1500 tot aan het begin van de Opstand, vanaf de Opstand tot 1650 en vanaf 1650 tot 1800. Daarenboven is onderscheid gemaakt in een drietal regio's: Zeeland, het Maasgebied en de Zuiderzeeregio. Zijn onderzoek heeft hij vooral gebaseerd op de diverse stadsarchieven en historisch-topografische atlanten.

In de eerste drie hoofdstukken, telkenmale volgens dezelfde overzichtelijke systematiek ingedeeld, passeert aldus een aantal havens de revue. Niet alle Nederlandse zeehavens worden behandeld, dat belooft de titel van dit proefschrift ook niet, maar wel een groot aantal. De havens, die een rol van enige betekenis speelden in het internationale handelsverkeer of 'anderszins van meer dan lokaal belang waren, bij voorbeeld als marine- of vissershaven' werden door de schrijver als object van onderzoek verkozen. Dat leverde de volgende keuze op: Zierikzee, Vlissingen, Veere, Middelburg, Dordrecht, Rotterdam, Delfshaven, Schiedam, Vlaardingen, Maassluis, Den Briel, Hellevoetsluis, Den Helder, Medemblik, Enkhuizen, Hoorn, Amsterdam, Kampen en Harlingen.

In de twee daaropvolgende hoofdstukken komen bereikbaarheid en het bereikbaar houden van de havens aan bod. We maken kennis met krabbelaars, mollen en kamelen, een gezelschap dat men niet direct in een haven zou verwachten. Daarnaast wordt ruim aandacht besteed aan bakens, tollens, kapen, vuurboeten, de mogelijkheden voor de scheepsbouw, de aanwezigheid van droge en natte dokken, walen en kranen. Kortom, alles wat men zoal in een haven aan kon treffen en wat op een of andere wijze het beeld van de haven medebepaalde, wordt door Sigmond gedetailleerd uit de doeken gedaan.

De uitvoering van het boekwerk zelf laat weinig te wensen over. In een toegift wordt de lezer getraceerd op een groot aantal kaarten van de geselecteerde zeehavens door de jaren heen, voorzien van een duidelijke toelichting. Het ware aan te bevelen geweest de tabellen in de tekst van nummers te voorzien. Wie op zoek gaat naar bij voorbeeld tabel xx (185), zal nogal wat moeite hebben deze inderdaad te vinden.

Na lezing blijft de lezer toch met een enigszins onbevredigd gevoel achter. In de eerste plaats omdat opnieuw een overzichtswerk is verschenen dat de inmiddels toch wel erg afgekloven tijdsbarrière 1500-1800 niet overschrijdt. In de tweede plaats omdat er niet of nauwelijks verrassende, niet voor de hand liggende conclusies worden getrokken. Dat het toenemende aantal klachten over de ondiepte van verschillende havens veeleer te maken had met de toegenomen lastage van de zeeschepen, mag inmiddels bekend worden verondersteld. Evenmin is het gedurfd — aldus de schrijver zelf — te stellen dat de ontwikkeling van de zeehavens in de Nederlanden in een duidelijke relatie stond tot de ontwikkeling van de economie. Wellicht was het daarom 'spannender' geweest eens over de schutting van de Napoleontische tijd heen te kijken en de jaren 1750-1850 aan een nader onderzoek te onderwerpen. Het zou echter unfair zijn de auteur dit als een tekortkoming van zijn werk te verwijten.

Wel kan men zich afvragen of het boek niet letterlijk tussen wal en schip valt. Het accent ligt niet op de *havensteden*, evenmin op het *handelsverkeer*, maar op de haven zelf. Deze keuze is weloverwogen gemaakt. Maar juist de haven zelf deed er eigenlijk niet zo erg toe. Het waren achterland en handelsverkeer die bepaalden wat er in een haven gebeurde, of die nu deugde of niet. Had het louter en alleen aan de havens gelegen, dan waren schippers met een grote boog

om de Lage Landen heen gevaren. En dat raadsel blijft onopgelost, ondanks het loffelijke streven van Sigmond een 'gegevensbank' voor nader onderzoek te creëren. De poging om een groot aantal havens overeen langere periode in hun onderlinge samenhang te beschouwen is daarmee zeker niet mislukt. Het is een geslaagde onderneming alleen al in die zin dat *Zeehavens* de noodzaak tot dieper en uitgebreider onderzoek duidelijk heeft aangetoond.

P. C. van Royen

D. Vanysacker, *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw* (Vlaamse historische studies V; Brugge: Marc van de Wiele/Genootschap voor geschiedenis, 1988, 201 blz., f41,44, ISBN 90 6966 035 0).

Een van de belangrijkste verworvenheden van het recente onderzoek naar toverij in de Nederlanden is ongetwijfeld de ontzenuwing van het nog te vaak klakkeloos herhaald stereotiep dat toverij een typisch ruraal verschijnsel zou zijn, uit agrarische problemen te verklaren en door de toenemende verstedelijking onherroepelijk gedoemd te verdwijnen. Dat stadscultuur allerm minst tegengesteld is aan een magische denk- en leefwereld, wordt in deze licentiaatsverhandeling (Leuven, 1985) van Dries Vanysacker afdoende aangetoond. Het vroegmoderne Brugge blijkt er te wemelen van magische specialisten als Scheeve Leene, Lyne de Roovroevrouwe, Michiel Smit, Pieter de Clercq of pater Logghe die de reputatie hadden het onheil dat de burgers overkwam met hun technieken te kunnen verhelpen. In zekere zin is het eerste van de vier hoofdstukken van dit boek dan ook het meest vernieuwend: aan de hand van een grondig onderzoek in de Brugse archieven wordt het geheel aan magische praktijken dat in de bronnen sporen heeft achtergelaten in kaart gebracht, althans zolang de rechterlijke archieven daar uitsluitel over geven. Feitelijk tot ca. 1650, met een enkele uitschieter naar later. In de overige hoofdstukken buigt de auteur zich uitvoerig over de processen wegens toverij die in Brugge zijn gevoerd. Daarin zijn duidelijk drie hoogtepunten te onderscheiden: 1543-1547, 1596 en 1634-1636. In de interpretatie van de vergripen zoals die in de procesakten tot uiting komt, bespeurt de auteur een ontwikkeling die weliswaar niet rechtlijnig is, maar niettemin enkele duidelijke fasen kent. Grofweg loopt ze van veroordeling wegens schadelijke toverij (eind vijftiende, begin zestiende eeuw), via een meer rituele interpretatie van de magische praktijken met incidentele duivelsomgang, naar een ronduit demonologische visie (vanaf 1596). Opmerkelijk is de uitdrukkelijke afwijzing van de demonologie bij processen uit 1618-1620, gevolgd door een even expliciete terugkeer tot die interpretatie in 1634. In dat licht is het belangrijk te weten wie de rechters waren. Daaraan is terecht een belangrijk deel van deze studie gewijd. Vanysacker maakt aannemelijk dat de Brugse humanisten, waaronder de bekende jurist Joost de Damhouder die zelf een heksenleer schreef, en verschillende leden van de schepenfamilie De Wree, een centrale rol speelden in de processen en dat de voortdurende wisselingen in het schepenambt de schommelingen in de intensiteit van de demonologische interpretatie mede kunnen verklaren. Een nauwkeurige analyse van de procesakten uit 1634 geeft tenslotte inzicht in de dynamiek van de processen zelf — al moet ik bekennen dat ik wat allergisch ben voor nietszeggende generalisaties over jaren van 'totaalangst' waarin 'de tijd rijp [was] voor zondebokken' (117).

Hoewel dit een boeiend en rijk boek is, valt toch te betreuren dat de auteur niet heeft geprofiteerd van het recente onderzoek van zijn Noorderburen maar zich sterk door de Frans- en Engelstalige auteurs op sleeptouw heeft laten nemen. Ook al verzet hij zich uiteindelijk tegen